

ЛЕКСИКА ПОЛТАВСЬКИХ ГОВОРІВ В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ

Метою розвідки є опис діалектної лексики полтавських говорів з позицій історико-географічного підходу. У статті схарактеризовано діалектні явища, властиві полтавським говорам, як факти лексичної системності.

Ключові слова: територіальні діалекти, полтавські говори, лексичні особливості, історико-географічний коментар.

Полтавські говори мають власні формальні й семантичні риси, що виявляються на різних рівнях мовної системи, проте не можна залишити поза увагою той факт, що диференціація в складі говорів виразніше виявляється в лексичних особливостях, ніж у граматичній будові. Наявність досить виразних етнографічних рис у цілому і своєрідної, віками створеної лексичної системи полтавських говорів, які міцно тримаються в усному спілкуванні корінного сільського населення,

дозволяє здійснити спостереження живої мови безпосередньо в мовленнєвих процесах і викликає цілком обґрунтований науковий інтерес до історико-географічного опису полтавських складників сучасної української мови, зокрема її діалектних компонентів.

Діалектну лексику полтавських говорів на основі історико-географічного підходу розглядає В. С. Ващенко в працях “Лінгвістична географія Наддніпрянщини” та “З історії та географії діалектних слів”. Потрібно врахувати, проте, що майже всі діалектологічні дослідження, словники, підручники та посібники з діалектології відбивають не сучасний, а минулий стан діалектного мовлення нашого краю. Разом із тим саме лексична система полтавського лінгво-географічного ареалу яскраво демонструє взаємозумовленість історії та географії діалектних слів, що сприяє створенню

лексичних одиниць різного значення, форми, активності вживання, різного територіально-го поширення.

Характерною ознакою полтавських говорів є факти лексичної системності. Показовими тут вважаємо назви основних груп лексики, досліджених В. С. Ващенком [2], у яких етимологія слів зумовлена місцевими особливостями життя та історичного минулого носіїв мови.

Назви посуду на молоко, сметану, масло: каструля, банка (баночка), бутиль (бутильок), битон (битончик), ринка (риночка), масляниця (маслянка, масничка), слойка (слоїк), макітра (макітерка), тиква, гирун (гирунчик), глек (гличик), макортет.

Назви посуду, яким витягають воду з колодязя: відро, цебер (цебро, цеберка), бадя (бадія).

Назви посуду, в якому стоїть вода в хаті: відро, діжка (діжечка), кадушка, водянка.

Назви посудини, якою набирають води, щоб напиться: кружка, кухоль.

Назви посудини, в якій золять білизну: виварка, жлукто.

Назви бочки, діжки та їх різновидів: боценок, барило, шаплик, вушат, лаханка.

Назви посуду до їди: миска, тарілка, полумисок, яндола.

Назви посуду, в якому варять їжу: горщик (горщик), чавун (чавунець, чугунок), казан (казанок), коструля.

Назви страв, що готуються в селянській родині: борщ, суп, капуста, холодець, вареники, голубці, пироги, піріжки, каша, торе, лапша, локшина, котлети, яєшня, сирники, коржі, кисіль, компот, узвар, юшка, млинці, галушки, затірка, куліш, пампушки, кваша, перепічка, книш, лемішка, тионяник, потапці, плескач.

Назви хатніх меблів: кроватъ, ліжко, піл, стілець, стуло, табуретка, ослін (ослінчик), гардероб, шифонер, скриня, шахва (шкафа), буфет, мисник, диван, лава.

Назви чоловічого одягу: пиджак, кухвайка, костюм, пальто, кожух, плац, сіряк, свитка, чумарка (чемерка), кобеняк, осінька, сорчка, рубаха (рубашка), поштаники (підштаники), сподники, кальсони, шапка, картуз, бриль, капелюх, хвуражка (фуражка), шляпа.

Назви жіночого одягу: сорочка, додільна сорочка, підтичка, рубаха, спідниця, юбка, хустка, платок, кохта (кофта), плаття, пальто, керсетка (плісова, з фандиками), юбка (суконна, з фандами, з уси-

ками), свита, кожушина, очіпок, запаска, плахта, намітка, косяк, крайка, підперізка.

Назви будівель різного господарського призначення: хлів, сарай, повітка, курінь, клуня, загорода, загін, погрібник, тік, кошафа, курник, коровник, собашник, будка, гарман, халабуда, саж, прихалабок, катрага, приліпка, хижа, лъох, канура.

Назви сільськогосподарського реманенту: плуг, борона, коса, граблі, вила, лопата, ціп, ярмо, батіг, серп, хомут.

Назви воза: шарабан, короб, грабарка, гарба, мажара.

Назви професій, пов'язаних із сільським господарством: коваль, кузнець, плотник, столяр, тесляр (тесля), чоботар, кравець, швачка, кушнір, колісник, стельмах, бондар, пічник, пастух, чередник, вівчар, чабан, жерстяник, бляхар.

Назви диких рослин і бур'янів: лобода, мишей, курай, буркун, щиріця, молочай, будяк, ш(с)поріш, козельки (козинці), осот, коров'як, довина, лопух, собаче мило, подорожник, гірчак, чорнобиль, бере(і)зка, сліпота, мокрець, пірїй, болиголов, бли(е)кота, деревій, дурман, хвоц.

Назви свійських тварин: корова, теля, віл, бик, первістка, телиця, бугай, кінь, кобила, лоша, кабан, свиня, порося, коза, козел, овечка (вівця), баран, ягня, пес, цап, бузівок, випусток, хряк, ярка.

Назви погоди: година, нагодині, напозоді, негода, ненасть, непогідь, липець, моква, забірхоха, хуртовина, хурт(д)елиця, метелиця, метіль, заметіль, віхола, слякоть, х(к)лякодза.

Назви дощів: злива, зливень, мряка, мжичка, мигичка.

Окреслені тематичні пріоритети називальних комплексів демонструють як факти типових мовних утворень, так і зв'язки їх із дійсністю. Єдиний діалектний тип – полтавські говори – свідчить про життєві переваги, характер провідної діяльності, особливості побуту переважно сільського населення, втілені в мовних відповідниках реалій. Діалектні лексичні одиниці виразно відображають тривалі різносторонні зв'язки з суспільно-історичним розвитком і з місцевою культурою народу. Способи називання реалій, осмислення цього мовною практикою, творення цілої системи назв, взаємини її складових частин, відображені в назвах тонкі видозміни мислення мовця в процесі називання, різноманітні засоби використання мовцем готової мовної форми – все це

простежується на пропонованих матеріалах. Як приклад наводимо назви посуду, що творять цікавий ряд, який є ілюстрацією своєрідних обставин краю – розвиненого гончарного промислу на Полтавщині, а також тенденції до універсальності функцій посуду та зникненням самих реалій і їх мовних еквівалентів:

Горщик, золійник, підворотень, борщівник, горщечок, горща, кашник або кашній, махітка, горнятко, горне, окладдя, килаш, сніз, порожня, плоскій, горщатне, кашкенья, одинарка, приставка або двійник, трійник, четверик, п'ятирик, шестирик, стовбун, плоскун, чавунець, казанок, горщик вибочений і невибочений, варівний і неварівний, сивий і пукабий [4].

Історико-географічне опрацювання лексичного матеріалу Полтавщини дозволяє стверджувати, що лексика полтавських говорів становить певну систему, витриману у своїй цілісності, географічно окреслену й відособлену, історично сформовану в усіх своїх складниках. Як і всі інші типи діалектної мови, полтавські говори спираються на міцну загальнонародну основу. Але, крім цього, “в них помітно виступає місцевий лексичний та лексико-семантичний шар, що сформувався на полтавському ґрунті як самостійний тип, старий у своїх основах” [1, с. 4]. Ці слова – свідчення старожитності полтавських говорів, вони створені або осіли тут в процесі тривалого історичного розвитку. З-поміж них, зокрема, такі: *бриснувати* – *обгризати, об'їдати*; *ведро* – *гарна погода*; *гирявий* – *людина з рідким волоссям на голові або в бороді, щербатий, надбитий, мишавий, з хібами*; *гловень* – *верхня частина віконної або дверної рами*; *дерга (джерга)* – *груба, неквітчаста запаска, плахта*; *жеретія* – *змій, переносно – ненажерлива людина*; *журка* – *верхній одяг, піджак*; *запан* – *завіса*; *запанитись* – *запнутись, зав'язатись хусткою*; *зикратий* – *вигришуватий*; *зібки* – *лушпиння з картоплі*; *кульбака* – *сідло*; *прасунок* – *якась неприємність, лихий випадок*; *рчка* – *корівниця, доярка*; *сага* – *невелика затока від річки чи ставка, невелике озерце, ставок*; *смалюх* – *палиця, ломака, засмалена у вогні*; *хаверя* – *хуртовина, сніг з вітром*; *шульга* – *лівша та ін.*

Цінні наукові матеріали у вигляді окремих етюдів з історії та географії діалектних слів, зафіксованих на Полтавщині, представлені В. С. Ващенко [1]. Пропонуємо кілька фрагментів етюдів:

Баглай

Вживається із значенням *ледар, ледащо*. Він такий *баглай*, що не заохотити до роботи (с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської області). У старіших лексикографічних працях фіксується в формі множини, при цьому переважно в складі фразеологічних одиниць: “*Баглаї напали – лень одолела. Баглаї вкинулись, та й робити не хочеться. Баглаї бити – бити баклуши*”. Фіксувалося в інших видозмінах із цим же значенням, як от: “*Багливий – ленивий, нерадивий. Багливик, багливець – лентяй. А, чортів баглай, тільки лопати здоровий, а робити так нема*”. За межами українського ареалу це слово відмічене в російських говорах: “*Баглай – лентяй, дармод, тунейд, увалень, лежебок, неповоротливый человек*”.

Бакай

Означає яму або вибоїну на дорозі, залиту водою. *На дорозі було багато бакаїв, через те їхати важко* (с. Мала Решетилівка Великобагачанського району Полтавської області).

Веремія

Крик, галас. *Тут підняли вони таку веремію, що хоч вуха затуляй* (с. Аврамівка Хорольського району Полтавської області).

У творах І. Котляревського це слово вживається з таким же значенням:

*Хто мав к чому яку кебету,
Такого той шукав бенкету,
Всі веремію підняли* [3, с. 42].

Але воно зустрічається тут і зі значенням розбурханої погоди:

*Пустить лиш з неба веремію
І покажіть чудасію,
А я вам піднесу ралець* [3, с. 36].

З такими ж двома значеннями подають це слово старіші українські словники: “*Веремій, веремія* – 1) *вздор, колоброд*; 2) *дождь, вихорь, буря*; *крутить веремія* – *делать быстрые атаки; делать ловкие маневры*”. У деяких указується тільки на друге значення: “*Веремія – мятель, слякоть*”.

Відзначається широке застосування слова в художній літературі. *Крутити мізком веремію* – *измышлять, задумывать хитрости*. *Сказати веремію* – *сказать нечто*. *Сказав би веремію, та здумав, що говію*. Слово увійшло в літературну мову, хоч словник фіксує його з відповідною позначкою як розмовне: “*Крутились роки в похмурій веремії* (М. Бажан); *Жінка зніма білизну. Веремію круг неї вітер закрутив* (П. Тичина). Зважаючи на те, що словники навіть

східнослов'янських мов та їх говорів не подають хоч би близьких видозмін цього слова, його треба вважати суто українським утвором. У дуже близьких взаєминах воно перебуває зі словами *верещати*, *вереск*, з якими тісно пов'язане формально та семантично.

Вихалка

Гойдалка, зроблена з підвішеного сидіння, яке хитається з боку на бік. Використовується для розваги дітей та молоді. У полтавських говорах слово вихалка вживається також із значенням *колиска*. *Зачепи за дерево мотузку та зроби вихалку* (с. Петрівці Миргородського району Полтавської області).

Гайшан

Лихий чоловік, розбишака, забіяка, людина поганої поведінки, ледащо, легковажний тощо. *От хлопець у Ївги, справжній гайшан, оберігайтесь його* (с. Литвяки Лубенського району Полтавської області).

Габелок

Стара, малоприматна для вжитку річ. Іронічна назва старої людини, тварини. *Де ти поназбирував ці габелки? Повикидай їх геть звідси!* (с. Говтва Козельщинського району Полтавської області). *Габелок ти вже старий! Куди ти здібний?* (с. Литвяки Лубенського району Полтавської області).

Жеретія

У полтавських говорах уживається із значенням змія, переносно – ненажерлива людина. *Він їсть, ніколи не наїдається, як жеретія* (с. Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області). Саме з полтавських говорів, треба гадати, потрапило це слово до "Енеїди" І. Котляревського:

*Поодаль був малий Телешик,
Він плакав і лигав кулешик,
До його кралася змія
Крилатая, з сім'ю главами,
З хвостом з верству, страшна, з рогами.
А звалася Жеретія [3, с.103].*

Слово засвідчене тепер тільки в полтавських говорах і вже із слабкою активністю вживання.

Закуція

Те, що заважає. Переважно у фразі *сидіти на закуції*. *Прийшла Марина й сидить на закуції, а мені з нею ніколи сидіти. От тут мені скрізь понаставляна й повернутись не можна* (с. Діброва Диканського району Полтавської області).

Запан

Завіса. *Дуже великий у вас запан, він всю ніч закриває* (с. Семенівка Семенівського району Полтавської області). Це місцевий,

полтавський, цілком оригінальний витвір, що виник як відозміна близьких формально-семантичних явищ, тісно пов'язаних між собою: запона – полог, занавіска; застежка; перешкода.

Запанитись

Запнутись, зав'язатись хусткою. *Галя запанилася картатою хусткою* (с. Кованьківка Полтавського району Полтавської області). У лексикографічних працях досі такого слова не було зафіксовано. Воно – утвір новий, досить вузько локалізований, за межі полтавських говорів не виходить. Словотворча модель його значно складніша проти інших явищ подібного типу. Проте й воно досить прозоре. Впадає в очі його співзвучність з словом *запнутись* і збіг з ним у значенні, а також, з другого боку, з словами *пан*, *панитись*. Це означало на перших кроках його функціонування особливо вибагливий, "панський" спосіб запинання хусткою. Через те, що вживання слова *запанитись* замкнене в межах центральних полтавських говорів, його слід вважати місцевим утвором.

Згін

Струмок, течія весняної снігової води. *Біля згону, що йде з поля, схилилась вербичка* (с. Жовтневе Градизького району Полтавської області). Будучи семантичним полтавізмом, слово *згін* і тепер тут не дуже активне в ужитку.

Кирик

Малий чоловік. *Тобі добре, що ти Кирик, а я не пролізу в цю щілину* (с. Малий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області). Це власне ім'я набуло тут такого значення, як родове слово. Вживане з досить великою активністю в полтавських та південнокиївських говорах, воно мало проникло на нижню Наддніпрянщину.

Коливо

Так називають рисову або ячну кашу з солодкою підливою, що готується в пам'ять про померлого. *Поставте коливо на столі біля покійника* (с. Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області). Узятє з живого мовлення це слово в "Енеїді" І. Котляревського:

*Зробити поминки я хочу...
.....
І зараз миттю всі пустились
.....
І коливо з куті зробили,
Сита із меду наситили [3, с. 27].*

Копистка

Мішалка, дерев'яна дощечка для вимішування тіста та інших страв. *Подай копистку,*

я буду вже тісто вимішувати (с. Білики Кобеляцького району Полтавської області). В “Енеїду” І. Котляревського це слово потрапило з живих говорів:

*Соснові копистки стругали
І до боків поначепляли
На валяних вірвочках [3, с. 88].*

Мандрика

Книш чи блин з борошна або сиру. А чи пробували ви, яких я наробила мандриків? (с. Зінці Полтавського району Полтавської області). У старовинному описі мандрики говориться: “В Петров день употребляют в некоторых местах творог, в круглые шары слепленный и на солнце засушенный”. До “Енеїди” І. Котляревського це слово могло потрапити з живого мовлення Полтавщини:

*Ковбас десятків з три Латину,
Лавині і Петру мандрик [3, с. 83].*

Пащикуха (пащикувати)

Балакуха. Вести непотрібні розмови, багато розмовляти. Вона така пащикуха, що й не переслухаєш. Ти пащикувала б цілий день, а робота хай стоїть (м. Зіньків Полтавської області). В І. Котляревського з таким значенням:

*1. Мовчать! Прескверна пащекуха! –
Юнона злобна порощить: –
Фіндюрко, ящірکو, брехуха! [3, с. 126].*

*2. Жінки! Коли б ви більше їли,
А менш пащиковать уміли,
Були б в раю ви за сіє [3, с. 89].*

Петрати

Розуміти, розбиратись у чомусь. Чи ти й справді петраєш щось у цьому ділі? (с. Семенівка Полтавської області). У словниках це слово не зафіксоване. Вживається воно з великою активністю в говорах Середньої і Нижньої Наддніпрянщини.

Численник (числяник)

Календар. Купіть і мені численник на цей год (с. Кохнівка Кременчуцького району Полтавської області). Лексикографічні праці такого слова не фіксували. Спосіб утворення його від слова число виявляється досить виразно.

Яса

Плітка, чутка, поговорі, вигадка. Пустили ясу, ніби там хата продається (с. Михайлів-

ка Нехворощанського району Полтавської області). Українські лексикографічні праці фіксують із таким значенням: 1) салют, залп, почесть; 2) огласка, шум. Слово активно вживається в полтавських говорах і звідси поширилось у суміжні райони.

Як бачимо, лексичні матеріали фіксують факти власне полтавських мовних утворень і їх зв'язки з поняттями та реаліями. Це – показники мовного буття, що “визріли в обставинах “природного” їх функціонування, без нормативного врегулювання чи якогось іншого втручання. Вони зняті з самих коренів, що глибоко вросли в живлячі їх етнічні колективи [2, с. 3].

Література

1. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів / В. С. Ващенко. – Харків, 1962. – 174 с.
2. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
3. Котляревський І. П. Енеїда / І. П. Котляревський. – Полтава: АСМІ, 2003. – 182 с.
4. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови; [за ред. Л. А. Булаховського]. – К.: Академія наук УРСР, 1954. – 224 с.

Nataliya Kotukh

LEXIS OF POLTAVA DIALECTS IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL ASPECTS

The aim of our research is to describe a dialectal vocabulary of Poltava's dialect from the historical and geographical point. The dialectical phenomena as the facts of lexical systematic are characterized in the article.

Keywords: territorial dialects, Poltava's dialect, lexical peculiarities, historical and geographical commentary.

Наталія Котух

ЛЕКСИКА ПОЛТАВСКИХ ГОВОРОВ В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ

Цель статьи – описание диалектной лексики полтавских говоров с позиций историко-географического подхода. В статье охарактеризованы диалектные явления, свойственные полтавским говорам, как факты лексической системности.

Ключевые слова: территориальные диалекты, полтавские говоры, лексические особенности, историко-географический комментарий.

Надійшла до редакції 14.12.2010 р.

